

Voor de tijd van het jaar

Voor de tijd van het jaar

*Vervaardiging, organisatie en gebruikscontext van Middelnederlandse devote
liedverzamelingen (ca. 1470-1588)*

CÉCILE DE MORRÉE

Hilversum
Verloren
2017

Deze publicatie werd mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van:

- Boekenfonds Elisabeth Grent / F.J.A.M. van der Helm
- J.E. Jurriaanse Stichting
- Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en Fonds Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen
- Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
- Stichting Frederik Mullerfonds
- Stichting Het Nuyensfonds
- Stichting Professor van Winter Fonds
- Stichting Sormani Fonds

Illustratie op het omslag: ID 26470590 © Dvmsimages Dreamstime.co.

Dit is de handelseditie van het proefschrift verdedigd aan de Universiteit Utrecht, tot stand gekomen onder begeleiding van dr. D.E. van der Poel, prof.dr. P.W.M. Wackers en prof.dr. Th. Mertens.

ISBN 978-90-8704-659-0

© 2017 Cécile de Morrée & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

1 Lied, spiritualiteit en seizoen in de Lage Landen	11
1.1 Middel nederlandse devote liedverzamelingen	14
1.1.1 Klank en taal	14
1.1.2 Van orale liedtradities naar verzamelingen in handschriften	15
1.2 De moderne devotie en de laatmiddeleeuwse spiritualiteit	18
1.2.1 Spirituele verinnerlijking voor elke christen	18
1.2.2 Gemeenschapsleven in vele vormen	22
1.2.3 Devote cultuur: taal, tekst en muziek	24
1.3 De onderzoekstraditie	28
1.3.1 Standaardwerken en vernieuwingsimpulsen: tekstgenre en contrafactuur	28
1.3.2 Cultuurhistorische benaderingen van de devote liedcultuur: herkomst en liedfuncties	31
1.3.3 De problematiek van het huidige onderzoek	40
1.4 De jaarcyclus nader beschouwd	43
1.4.1 Begripsomschrijvingen van tijd: cyclische en lineaire systemen	43
1.4.2 De verschillende domeinen van tijd: kosmische, sociale en religieuze ritmes	45
1.4.3 De jaarcyclus	46
1.4.4 Balans	52
1.5 Onderzoeksopzet	53
1.5.1 Corpus	53
1.5.2 Methode	56
1.5.3 De opzet van dit boek	58
2 Een bijzondere tweedeling: structuur en clustering in het handschrift Berlijn 185	61
2.1 Structuur in het handschrift Berlijn 185	64
2.1.1 Codicologische beschrijving	64
2.1.2 Groeiproces	65
2.1.3 Inhoud	68
2.2 Clustering in de verzameling in Berlijn 185	69
2.2.1 Thematische zwaartepunten in de verzameling	70
Kerstcluster	71
Passiecluster	82

	Mariacluster	93
	Heiligenliederen	94
	Balans	99
2.2.2	Kosmische, sociale en religieuze ritmes in de thematische clustering	100
	Religieuze en kosmische ritmes: zomer en winter	100
	Winterstuk en zomerstuk	101
	Sommer stuc en Vander hoechtyt	105
	Religieuze en sociale ritmes: kerstkring en paaskring	108
2.2.3	Kosmische, sociale en religieuze ritmes in de liederen	110
	Kerstmis en midwinter	110
	Goede Vrijdag en meifeest	114
3	Het secundair corpus: structuur en clustering in andere liederen-handschriften	119
3.1	Berlijn 280	121
3.1.1	Structuur in het handschrift Berlijn 280	121
	Codicologische beschrijving	121
	Groeiproces	124
	Inhoud	126
3.1.2	Clustering in de verzameling in Berlijn 280	127
	Thematische zwaartepunten in de verzameling	128
	Kerstcluster	130
	Passiecluster	131
	Mariacluster	132
	Heiligencluster	133
	Latijns passiecluster	133
	Kosmische, sociale en religieuze ritmes in de thematische clustering	136
	Temporale en sanctorale	136
	Kerstkring en paaskring	137
	De ingevoegde fragmenten	138
	Kosmische, sociale en religieuze ritmes in de liederen	139
	Zomer en Vastenavond	139
3.2	Parijs 39	142
3.2.1	Structuur in het handschrift Parijs 39	142
	Codicologische beschrijving	143
	Groeiproces	144
	Inhoud	147
3.2.2	Clustering in de verzameling in Parijs 39	147
	Thematische zwaartepunten in de verzameling	147
	Kerstclusters	148
	Heiligencluster	152
	Kosmische, sociale en religieuze ritmes in de thematische clustering	153

	Temporale en sanctorale	154
	Kosmische, sociale en religieuze ritmes in de liederen	155
3.3	Tirs	156
3.3.1	Structuur in het handschrift Tirs	156
	Codicologische beschrijving	156
	Groeiproces	158
	Inhoud	158
3.3.2	Clustering in de verzameling Tirs	159
	Thematische zwaartepunten in de verzameling	159
	Kerstcluster	159
	Passiecluster	163
	Pasen en Pinksteren	164
	Het cluster van andere liederen	164
	Kosmische, sociale en religieuze ritmes in de thematische clustering	166
	Kosmische, sociale en religieuze ritmes in de liederen	168
3.4	Werden	171
3.4.1	Structuur in het handschrift Werden	171
	Codicologische beschrijving	171
	Groeiproces	172
	Inhoud	172
3.4.2	Clustering in de verzameling Werden	173
	Thematische zwaartepunten in de verzameling	173
	Kosmische, sociale en religieuze ritmes in de thematische clustering	176
	Kosmische, sociale en religieuze ritmes in de liederen	178
4	Structuur en clustering: vergelijking en conclusies	181
4.1	Structuur	183
4.1.1	Codicologische structuur en inhoudelijke clustering	183
4.1.2	Groeiverzamelingen	186
4.2	Clustering	189
4.2.1	Kerst en passie: de jaarlijkse hoogtepunten in religieus, kosmisch en sociaal domein	189
4.2.2	Een seizoensgebonden clustering	194
4.2.3	Lieder en de jaarcyclus	198
4.3	Besluit: verzameld naar de tijd van het jaar	200

5	Convent en stad: de gebruikscontext van devote liedverzamelingen	202
5.1	Een onbekende Vander Nyestat in het Kynderhuss	205
5.1.1	Het Sint-Ceciliaconvent of Kinderhuis te Zwolle	205
5.1.2	Convent in de stad	207
	Boekenbezit en lees- en schrijfcultuur	208
	Relaties met de stad en de parochie	210
	Conventen in een stedelijke omgeving	212
	Gelegenheden tot contact met stedelingen	217
5.2	Gebruikscontext van het secundair corpus	220
5.2.1	Anna van Collen, Versus, Tringen van Kleif	220
	De herkomst van het handschrift Berlijn 280	220
	De moderne devotie in het Rijnland	224
5.2.2	‘Franciscus onsen vader, bevolen blive u al ons covent’	226
	Het clarissenconvent of Coudenklooster te Brussel	226
	Klooster en omgeving	230
5.2.3	‘Misse to singen, boike to binden, unde oock to scriven’	232
	Klooster Niesing of Marienthal te Münster	232
	Klooster en stad	232
5.2.4	‘Die dit lijtgen bij sich draegen, lesen of syngen, hoeren lesen of syngen’	236
	De herkomst van het handschrift Werden	236
	Enkele gebruikaspecten van de liedverzameling	238
5.3	Een cultureel perspectief op devote liedverzamelingen	240
5.3.1	Overeenkomsten en verschillen tussen gemeenschappen	241
5.3.2	Liederen als aurale markeringen van ritme	244
5.3.3	Individu in gemeenschap	247
5.4	Overkoepelende conclusie: de structuur, clustering en gebruikscontext van middelnederlandse devote liedverzamelingen	255
6	Epiloog	273
6.1	Structuur: groeihandschriften, afgeronde verzamelingen en convoluten	274
6.2	Clustering: liederen voor elke tijd van het jaar	279
6.3	Gebruikscontext: aandachtspunten voor toekomstig onderzoek	285
6.3.1	Herkomst	285
6.3.2	‘Geestelijk’ en ‘wereldlijk’ in de Middelnederlandse liedcultuur	288
6.3.3	Gemeenschapsliedcultuur?	291
6.4	Slotbeschouwing: typering van liederen, liedverzamelingen en liederenhandschriften	297
6.4.1	Het tekstuele niveau: de thematische indeling van Knuttel (1906)	298
6.4.2	Het contextuele niveau: de drie categorieën van Van der Poel (2011)	300
6.4.3	Het materiële niveau: typen liederenhandschriften	304

Bijlagen

1	Omschrijvingen van gebruikte begrippen	307
2	Omschrijvingen liederen	311
3	Codicologische beschrijving Berlijn 185	314
4	Codicologische beschrijving Berlijn 280	324
5	Codicologische beschrijving Parijs 39	338
6	Inhoudsoverzicht Berlijn 185	346
7	Inhoudsoverzicht Berlijn 280	352
8	Inhoudsoverzicht Parijs 39	356
9	Inhoudsoverzicht Tirs	360
10	Inhoudsoverzicht Werden	366

Literatuur	368
-------------------	-----

Samenvatting	387
---------------------	-----

Summary	391
----------------	-----

Résumé	395
---------------	-----

Lijst van handschriften en drukken	399
---	-----

Register algemeen	403
--------------------------	-----

1 Lied, seizoen en spiritualiteit

O, ghi die Jhesus' wyngart plant,
Verblyt u in dat suete lant
Daer gy syt toe vercaren

Die cierheit, vroude, vrede, suverheit,
Die Jhesus u daer heeft bereyt,
En is u niet te noemen

Jherusalem is dat lant syn naem,
Vol hilicheiden seer bequaem,
Vervullet mit alre vrouwen

Van hier en comet daer nyemant in
Dan die int herte draget Jhesus mynne
Ende is verciert mit doegden

Dus is hi, die sinen wyngart plant,
Ende neernstich dient, hem seer verlanget
Om cortes by hem te comen

Tsal ewich dueren sonder verganc,
Het is voel claere dan daer golt,
Verciert mit gulden bloemen

Die claere blencken dan die maene,
Die sonne sy oec baven gaen,
Mit hoeren sueten roeke

Van claren golde ist schoen paveyt,
Mit sueten rosen averleyt,
Die sullen ewich dueren

Och, baven al Marien soen
Is daer, soe uuttermaten schoen,
Diet lant u heeft gewonnen

Hi is soe suet, genoehgelic,
Voel claere schoenre ongelic
Dan hondert dusent sonnen

Hi syt daer in dat suete lant,
Syn lieve moeder ter rechterhant,
Voer alle creatueren

O, wie Jezus' wijngaard in zijn hart aanplant,
Mag zich verheugen op het zoete land
Dat hij zal verwerven

De vreugde, vrede, reinheid en pracht,
Die Jezus u daar heeft toebedacht,
Die zijn niet te benoemen

Jeruzalem, zo heet dat rijk,
Vol van waardige zaligheid,
Vervuld van grote vreugde

Niemand van hier komt daar binnen
Dan wie in zijn hart Jezus wil beminnen
En getooid is met deugden

Wie zijn wijngaard aanplant in zijn hart
en in gediensigheid volhardt,
hoopt derhalve spoedig in de hemel te zijn

De hemel duurt eeuwig, zonder voorbehoud,
Alles schittert er helderder dan puur goud
En is versierd met gouden bloemen

Die bloemen blinken feller dan de maan,
En met hun zoete geuren gaan
zij ook de zon te boven

Er ligt fraai plaveisel van zuiver goud,
Bedeckt met rozen in menigvoud,
Die nooit zullen verwelken

Ach, daar zit, boven allen verheven,
Hij, die u de hemel heeft gegeven:
Maria's prachtige zoon

Zo lief als hij is er geen een,
Feller dan honderd duizend zonnen bijeen
Schittert hij, helder en rein

Hij zit daar in dat zoete land,
Zijn moeder zit aan zijn rechterhand,
Zij staan boven alle wezens

Maria is daer die conynginne,
 Alle reyne maegden hoer gesynne,
 Die Jhesus syn vercaren

Men is daer ewelic vrolic ende blyde,
 Van allen sorgen is men vry,
 Daer en mach geen weelde gebreken

Die borgers dragen daer alle cronen
 Ende syngen, dat clyncket inden throen:
 "Osanna alleluya!"

Mer och, der jonferen sanck is soe schoen,
 Sy syngen mit des conynges soen
 Ende mit synre moeder marien

Hoe dat clyncket avert hemelryke,
 Hoe claer, schoen ende wonderlic,
 En is niet uut te spreken

Sy hoeren oec dat suete geluyt:
 "Comet, myne gemynde suete bruyt,
 Ende rust in mynen armen"

Die engelen ende zielen syn gemeyn,
 Ende syngen blydelic onder een
 Den conynck van den throne:

"Lof, eer sy u, here Sabaoth,
 Almachtich hilich ewich god,
 Een wesen, drie persoenen"

Och, tys hem seer behagelic
 Te hoeren van dat suete ryck,
 Die eerberlike leven

Want als hoer tyt hier is gedaen,
 Sal hise lieflic daer ontfaen,
 Ende gelic der sonnen vercierien

Dat Jhesus u daer sal ontbieden,
 U werken sal hi auersien,
 Ende u nae doegden loenen

Och, waerlic, hi is seer verblynt,
 Die tytlic voer ewich mynt,
 Ende wil dat lant vergeten

Och, god, verleen een yegelic
 Omt lant te dencken op eertryk
 Ende daer nae te bewoenen

Maria is daar de koningin,
 Zij heeft de meisjes als metgezellin
 Die Jezus uitverkoos

Men is daar altijd vrolijk en blij,
 Van alle zorgen is men vrij,
 Men baadt er in overvloed

Daar dragen alle burgers een kroon
 En zingen, zodat het schalt over de troon:
 "Osanna alleluya!"

Maar och, de meisjes zingen zo schoon,
 Zij zingen met de koningszoon
 En met zijn moeder, Maria

Hoe dat schalt over het hele hemelrijk,
 Zo helder, fijn en wonderlijk,
 Dat is niet te beschrijven

Zij horen ook het zoete geluid:
 "Kom, mijn beminde, lieve bruid,
 En rust nu in mijn armen"

De engelen en zielen zijn verenigd,
 En tot de koning van de hemel
 Zingen zij tezamen:

"Lof en eer aan u, heer Sabaoth,
 Almachtige heilige eeuwige God,
 Eén wezen en drie personen"

Ach, wie een eerbaar leven leiden,
 Zij zullen zich wel zeer verblijden,
 Van dit zoete land te horen

Want na hun kort bestaan op aard
 Zal Jezus hen ontvangen daar
 En hen doen stralen als zonnen

Als Jezus u daar zal laten komen,
 Zal hij u naar deugden lonen,
 En al uw daden beschouwen

Ach, wie het tijdelijke boven het eeuwige bemint,
 Die is waarachtig zeer verblind,
 En wil dat land vergeten

Ach, God, geef dat ieder mens
 Op aarde steeds aan het land denkt,
 En het daarna mag bewonen

Met dit lied opent een van de meest omvangrijke liedverzamelingen die zijn opgeschreven in het Middelnederlands. Het lied gaat geheel over de hemel, die wordt voorgesteld als een onvoorstelbaar prachtige en zalige plaats, waarnaar de mensen op aarde reikhalzend mogen verlangen: de hemel – het eeuwigdurende rijk Jeruzalem – is de ultieme toekomst en het sterfelijke leven is hierop de voorbereiding.¹ De hemel kan verworven worden, zo dacht men in de late middeleeuwen, door het koesteren van een intense innerlijke liefde voor Jezus, door geen belang te hechten aan aards plezier en fysiek welzijn, en door het nastreven van deugdzaamheid. Het zingen van een religieus lied kon hierbij steun en ruimte voor reflectie bieden, naast de mogelijkheid tot expressie.

Om moderne lezers de kans te geven deze liederen beter te leren kennen, wordt elk hoofdstuk van dit boek ingeleid met een liedtekst. Op die manier vertelt dit boek niet alleen over de liederen, maar kan men het onderwerp zelf ervaren. Ter bevordering van het leesplezier heb ik geprobeerd om de afstand in de tijd zo veel mogelijk te verkleinen, door een, enigszins vrije, vertaling op rijm toe te voegen.² Net zoals de Middelnederlandse liederen is deze vertaling niet metrisch: deze zogenaamde heffingsverzen bestaan niet uit een vast patroon van beklemtoonde en onbeklemtoonde syllaben, maar uit een vast aantal beklemtoonde lettergrepen en een onbepaald aantal onbeklemtoonde lettergrepen. Dit betekent dat het aantal lettergrepen per versregel kan variëren. De zes inleidingen tezamen kunnen gezien worden als een, zeer beperkte, bloemlezing uit het Middelnederlandse materiaal.

‘O ghi, die Jhesus’ wyngart plant’ is overgeleverd in maar liefst acht verschillende Middelnederlandse tekstverzamelingen.³ De uitgeschreven melodie van het lied is bewaard gebleven in drie daarvan. Het is in alle bronnen een vrij lang lied; het aantal strofen varieert tussen de veertien en de 39. Gezien het relatief grote aantal overgeleverde versies, lijkt het lied redelijk geliefd te zijn geweest. Zelfs een moderne lezer begrijpt gemakkelijk de aantrekkingskracht: het lied bevat een zeer positieve boodschap, die wordt verkondigd in beeldende en kleurrijke taal.

De strofen waarmee dit hoofdstuk opent, zijn afkomstig uit het handschrift Berlijn SBB-PK mgo 185. Het gaat hier om de langste bewaarde versie van 39 strofen, waarvan er hier 24 zijn weergegeven.⁴ Het belang dat de gebruikers van dit boek aan dit lied

1 De metafoer van de wijngaard of wijnstok is ontleend aan de Bijbel. In Johannes 15,1-7 vergelijkt Jezus zichzelf met een wijnstok, waarvan God de wijnbouwer is. De gelovigen worden vergeleken met de ranken van die wijnstok, en zij moeten dus te alle tijden in hun harten met Jezus verbonden zijn. In Matteüs 20,1-16 wordt de wijngaard vergeleken met de hemel.

2 In de rest van het boek geef ik bij citaten een proza-vertaling in voetnoot, omdat ik daar de nauwkeurigheid boven de leesbeleving heb gesteld.

3 Deze zijn bewaard in de volgende handschriften en drukken: Berlijn SBB-PK mgo 185, Brussel KB IV 1010, Den Haag KB 75 H 42, Leiden UB LTK 2058, SuB, Wenen OSN cod. ser. n. 12875, DEPB en Berlijn SBB-PK mgo 190. In de laatstgenoemde codex is apart van de volledige liedtekst de eerste strofe van het lied nogmaals opgenomen met muzieknotatie. De drie laatstgenoemde boeken bevatten muzieknotatie.

4 De weggelaten strofen bevatten voornamelijk verdere herhalingen van de beschrijvingen van de hemelse pracht. De liedtekst is ingekort om de toegankelijkheid ervan te bevorderen. Deze bekorting is vanuit cultuurhistorisch oogpunt niet problematisch, omdat er van dit lied vormen van verschillende lengte circuleerden.

hechttten, wordt echter niet alleen weerspiegeld door de lengte ervan. Als openingslied van een omvangrijke collectie, die 92 Middelnederlandse liederen bevat, heeft het een zeer prominente plaats gekregen. Aan de gebruiker wordt zo direct de hemelpoort voorgehouden. Het is dan ook passend om ook het boek dat u nu in handen heeft, met juist dit lied te openen.

1.1 Middelnederlandse devote liedverzamelingen

Dit boek gaat over Middelnederlandse liederen van religieuze inhoud, meer bepaald over hoe deze liederen door de middeleeuwse gebruikers werden bijeengebracht in liedverzamelingen in boekvorm. De zich immer herhalende jaarcyclus was hiervoor van cruciale betekenis, zoals nog volop zal worden toegelicht. Omdat het verzamelen en opschrijven van liederen in verband staat met het spirituele klimaat in de late middeleeuwen dat gedomineerd werd door de hernieuwingsimpulsen van de moderne devotie, wordt ook wel gesproken van devote liedverzamelingen.

1.1.1 Klank en taal

Liederens zijn gezongen klanken of taal. Liederens bestaan uit tekst en uit muziek. In de middeleeuwen werd van veel liederens in de volkstaal – het Middelnederlands – de melodie niet uitgeschreven in notenschrift. Als de melodie bekend was, werd vaak alleen de liedtekst opgeschreven. Daarbij werd soms aangegeven op welke bestaande melodie(ën) de tekst gezongen kon worden, door middel van een wijsaanduiding, zoals ‘Dit is die wyse: “puuer nobys nasytur”’ (Berlijn SBB-PK mgo 185, p. 192) of ‘Dit is die wise van “Maechdeken wildy geestelijc wesen” ende dan moet men den derden reghel verhalen. Oft het gaet op die wise van “Christe, qui lux es et dies”’ (DEPB, p. 183).⁵ In sommige gevallen ontbreken zowel muzieknootatie als wijsaanduiding en is de melodie dus niet mee overgeleverd in het boek. In die gevallen waarin enkel de liedteksten zijn overgeleverd, kan het onduidelijk zijn of het gaat om een lied dat bedoeld was om te zingen, of om bijvoorbeeld een gedicht, spreuk of gebed dat niet bedoeld was om te zingen maar om te lezen of om zachtjes te reciteren.

De aanwijzingen of criteria om een tekst als liedtekst te herkennen zijn door de musicoloog Grijp onderverdeeld in drie groepen: attributen, interne evidentie en externe evidentie. Deze criteria zijn later in een iets andere formulering de leidraad geweest voor het *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600*, de papieren voorganger van de digitale Nederlandse Liederensbank.⁶ Onder de typische attributen van een lied vallen de wijsaanduiding en muzieknootatie, maar soms ook de titel, wanneer het lied of de liedbundel daarin als zodanig benoemd wordt.

⁵ Een lijst van de volledige signaturen en namen van de geraadpleegde handschriften en oude drukken is te vinden achter in dit boek.

⁶ Grijp 1991:41-46, De Bruin en Oosterman 2001:25-26. De Nederlandse Liederensbank, uitgegeven door het Meertens Instituut, is te vinden op www.liederensbank.nl.